

Arhe XIX, 38/2022

UDK 930.1 Bultmann R.

DOI <https://doi.org/10.19090/arhe.2022.38.91-110>

Originalni naučni rad

Original Scientific Article

KRISTINA TODOROVIĆ¹

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

PROBLEM ESHATONA U DELIMA RUDOLFA BULTMANA

Sažetak: S obzirom na činjenicu da je Rudolf Bultman bio sveštenik i teolog koji je istovremeno bio zainteresovan za pitanja savremene filozofije, autor nastoji da ispita da li su Bultmanova razmatranja problema istorije bliže hrišćanskim ili savremenim koncepcijama. Autor smatra da se do odgovora na to pitanje može doći analizom pojma *eshaton*, koji je centralni pojam za razumevanje hrišćanskih koncepcija istorije. Rezultati ovih istraživanja treba da pokažu da se Bultmanova razmatranja pojma eshatona razlikuju od tradicionalno hrišćanskih tumačenja ovog pojma. Na taj način, Bultmanova misao doprinosi tome da pojedine hrišćanske ideje nastavljaju svoj život kroz prizmu egzistencijalističke filozofije.

Ključne reči: Bultman, filozofija istorije, eshaton, hrišćanstvo, egzistencijalno tumačenje istorije

UVODNA RAZMATRANJA

Dvadesetovekovni luteranski sveštenik i teolog, Rudolf Bultman (Rudolf Karl Bultmann), ističe da su mnogi njegovi savremenici pokušavali da odgovore na pitanje može li se pronaći *suština* i *smisao* istorije.² Posmatrajući istoriju iz perspektive hrišćanstva, odgovor na ovo

---

¹ E-mail adresa autorke: tina.todorovic@live.com

² Bultmann, Rudolf, *History and Eshatology*, Harper & Brothers, New York, 1962, str. 1.

pitanje bio bi potvrđan.³ Hrišćanska misao o tome da istorija ima svoj *smisao* i *cilj*, u skladu je sa linearnim poimanjem vremena, odnosno razumevanjem da postoji početna i krajnja tačka u vremenu. Krajnja tačka u vremenu dovodi se u vezu sa najavljenim drugim Hristovim dolaskom (*parousia*), sa kojim će nastupiti *eshaton*, odnosno *kraj sveta* kakvog su ljudi do sada poznavali, i otpočeti novi život odabranih individua u *Božijem carstvu*. Međutim, ono što su Bultmanovi savremenici smatrali problematičnim u ovakvim koncepcijama, tiče se izrazito velike vremenske distance koja postoji u odnosu na doba kada je Isus Hristos živio, odnosno kada su nastajale prve hrišćanske zajednice. Autori iz dvadesetog veka doveli su u pitanje način na koji su se do tada razumevale i tumačile Hristove reči, kao i dela njegovih učenika, s obzirom na misao da savremeni čovek ne može biti siguran u to da ima identično *duhovno iskustvo* kao i ljudi u prošlosti.⁴ Savremeni autori ukazuju na problematičnost tačnog utvrđivanja načina na koji su se nekada doživljavali i tumačili događaji iz prošlosti o kojima se danas raspravlja. Postavlja se pitanje kako je, i da li je uopšte moguće uspostaviti odnos spram *nekadašnjeg sveta*, saživeti se sa mislima i osećanjima koje su proživljavali ljudi u prošlosti, i istinski razumeti šta su ti događaji ranije predstavljali.⁵ Smatramo da je Bultman bio svestan ovih problema, i da upravo u tom duhu pristupa pitanju istorije.

Ono što Bultman vidi kao značajnu odliku *moderne slike sveta* jeste razvoj nauke i naučnog mišljenja za koje su biblijske, odnosno *mitske* predstave nezamislive. *Moderan čovek* zna da je nemoguće *hodati po vodi*, *isceljivati bolesne dodirrom* i *vaskrsavati umrle*, a to su upravo bili *biblijski predmeti vere*.⁶ Kako Jaspers (Karl Theodor Jaspers) tvrdi,

---

³ Löwith, Karl, *Svjetska povijest i događanje spasa*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, str. 200.

⁴ Thiselton, Antony C., *The Two Horizons*, Wm. B. Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids, Michigan, 1980, str. 51, 52.

⁵ Isto, str. 52.

⁶ Jaspers kritikuje Bultmanovu tvrdnju o drugačijem shvatanju koje odlikuje modernog čoveka, u pogledu na navedene *biblijske predmete vere*. On tvrdi da je Hristovim savremenicima bilo jednako problematično *poverovati u čuda*.

da bi *spasao veru*, Bultman rešenje pronalazi u *egzistencijalnoj interpretaciji* Biblije.⁷ U istraživanju koje sledi pokušaćemo da odgovorimo na pitanje da li se Bultmanova *egzistencijalna interpretacija* Biblije može povezati sa idejom da su njegove koncepcije istorije bliže savremenim nego hrišćanskim pogledima. Smatramo da se do odgovora na ovo pitanje može doći analizom pojma *eshatona*, jer je upravo taj pojam centralni pojam hrišćanske interpretacije istorije, kao i ključno mesto na kom se može uočiti razlika u odnosu na Bultmanovo tumačenje.

Analiziraćemo Bultmanovo razlikovanje starozavetnih od novozavetnih pogleda na istoriju koje je utemeljeno na različitim shvatanjima *eshatona*, odnosno cilja ka kome se istorija kreće. Takođe, u fokusu naših istraživanja biće i kritika novozavetne eshatologije koja, kako Bultman navodi, ne predstavlja nikakav cilj ka kome se istorija kreće, već momenat u kom *istorija prestaje da postoji*. Videćemo da rešenje ovog problema Bultman pronalazi u novom načinu tumačenja pojma *eshatona*, to jest, kroz prizmu *egzistencijalističke interpretacije*. Biblija za Bultmana predstavlja delo koje nam *otkriva istinu o čovekovoj egzistenciji*, zbog čega se događaji kao što su *Hristovo stradanje i vaskrsenje*, tumače iz ugla egzistencijalističke interpretacije – kao *moćnosti* (oproštaja i novog života), koje su bile otvorene za ljude u prošlosti, koje su ponovljive, i tiču se čoveka današnjice.

HRIŠĆANSKA IDEJA O CILJU I SMISLU ISTORIJE

Kao što smo u uvodu rekli, hrišćanski pogled na istoriju odlikuje ideja da *istorija ima cilj i smisao*, a ta ideja se dovodi u vezu sa tvrdnjom da postoje početna i krajnja tačka u vremenu.⁸ Kako Levit navodi,

---

Kako Jaspers navodi: „...uskrsnuće je recimo suvremenicima bilo nevjerođostojno jednako koliko i današnjem čovjeku.“ Jaspers Karl, „Istina i nesreća Bultmanova demitologiziranja“, u *Pitanje demitologiziranja*, Naklada Breza, Zagreb, 2004, str. 11.

⁷ Jaspers, Karl, „Istina i nesreća Bultmanova demitologiziranja“, str. 13.

⁸ Löwith, Karl, *Svjetska povijest i događanje spasa*, str. 200.

Avgustinovo delo „Država Božija” pruža nam prikaz jednog tipično hrišćanskog viđenja istorije. Levit ističe Avgustinovu tvrdnju: „Povijest kao celina ima smisla samo zahvaljujući toj povezanosti sa apsolutnim početkom i apsolutnim krajem. U središtu te ograničene povijesti stoji pojava Isusa Krista, kao apsolutni eshatološki događaj.”⁹ Naime, hrišćani smatraju da je *apsolutni početak* trenutak kada je *Bog stvorio svet*, dok se apsolutni kraj vezuje za *drugi Hristov dolazak (parousia)* sa kojim nastupa *strašni sud*, odnosno *eshaton*. Hristova pojava je u samom *središtu* istorije, jer je on svojim dolaskom ujedno najavio kraj (eshaton). Hrišćani vide smisao svih prošlih događaja upravo u iščekivanju *obećanog ponovnog Hristovog dolaska*, odnosno *trijumfa Države Božije*, kako to Avgustin kaže: „Čitav povijesni tok postaje progresivan, smislen i razumljiv samo kroz iščekivanje povijesnom vremenu onostranog konačnog trijumfa Božije Države nad carstvom grešnog čovjeka.”¹⁰

Hrišćanstvo govori o tome da se čovek prvim grehom udaljio od Boga i time prouzrokovao nepremostiv jaz između sebe i svog tvorca. Zbog toga se Isus Hrist pojavio na zemlji kako bi iskupio sve grehe i pružio mogućnost ponovnog sjedinjenja ljudi i Boga. To je ključni razlog zbog kog se Hristova ličnost i njegovo pojavljivanje na zemlji smatra najvažnijim događajem u istoriji: „Trajni cilj razumevanja sadašnjih i prošlih događaja je konačno ostvarenje: strašni sud i uskrsnuće.”¹¹ Dakle, smisao svih istorijskih događaja formiran je spram ideje o krajnjoj tački, momentu kada će se dogoditi najavljeni drugi Hristov dolazak, i time nastupiti kraj sveta kakvog poznajemo.

Ideja o Hristu – iskupitelju grehova, ključna je za tumačenje istorije – kao „istorije spasenja“. Kako Bultman navodi, Oskar Kulman (Oscar Cullmann) u svojoj knjizi „Hrist i vreme“, iznosi tezu da se ranohrišćanska koncepcija istorije bazira na Hristovoj ličnosti kao *centralnoj figuri* u vremenu.¹² Kulman tvrdi da je ideja *spasenja* usko

---

⁹ Isto, str. 210.

¹⁰ Isto, str. 214.

¹¹ Isto, str. 210.

¹² Bultmann, Rudolf, „History of Salvation and History“, in: *Existence and Faith: shorter writings of Rudolf Bultmann*, Collins, London, 1973, str. 268.

povezana sa *istorijskom činjenicom* Hristovog stradanja i vaskrsenja.¹³ Naime, Hristovo vaskrsenje predstavlja nadu da će nakon *eshatona* – kraja sveta, doći do vaskrsenja individua, odnosno do njihovog spasenja.¹⁴ Pored toga što bi se Bultman protivio Kulmanovoj tvrdnji da je Hristovo vaskrsenje *istorijska činjenica*, o čemu ćemo detaljnije govoriti kasnije, Bultman takođe zamera Kulmanu što ne pravi distinkciju između „istorije spasenja“, koja se odnosi na tipično hrišćansko tumačenje istorije, i „istorije sveta“.¹⁵ Ideja da se hrišćansko poimanje istorije izjednačava sa istorijom čitavog sveta bila je nezamisliva za Karla Levita (Karl Löwith). Levit smatra da Hristova pojava *ne može imati kosmički značaj*: „Za prirodni um empirijskog historičara nemoguća je pretpostavka da naš viječni spas i iskupljenje svega svijeta zavisi od događaja koji se slučajno odigrao prije dvije hiljade godina u Palestini.“¹⁶

Kako Bultman dalje kaže, za Kulmana je *nemoguće osporiti* tvrdnju da je Hrist sebe doživljavao kao *odlučujuću figuru u Božanskom planu spasenja*, i da se u apostolskim delima ideja *istorije spasa* pokazuje kao ključna.¹⁷ Za razliku od Kulmana, Bultman smatra da se u Novom zavetu ne može pronaći adekvatno potkrepljenje za ideju da *Hristova smrt i vaskrsenje* predstavljaju centralne događaje koji daju *smisao svim ostalim događajima*, odnosno da čitav Novi zavet treba tumačiti kroz prizmu hrišćanskog viđenjaistorije – *istorije spasa*.¹⁸

Ovakvi Bultmanovi stavovi su bliski savremenim koncepcijama, što najbolje možemo uočiti ako se ponovo osvrnemo na stavove Karla Levita. Levit kaže: „Kao takvi, povijesni događaji ni na koji način ne pokazuju neki obuhvatni, konačni smisao. Povijest nema nikakav konačni rezultat.“¹⁹ Ako se prihvati ideja koju zastupa Levit, da ne

---

¹³ Isto.

¹⁴ Isto, str. 273, 274.

¹⁵ Isto, str. 274.

¹⁶ Löwith, Karl, *Svjetska povijest i događanje spasa*, str. 229.

¹⁷ Bultmann, Rudolf, „History of Salvation and History“, str. 277, 278.

¹⁸ Isto, str. 282.

¹⁹ Löwith, Karl, *Svjetska povijest i događanje spasa*, str. 235.

postoji nikakav *konačni rezultat u istoriji*, postavlja se pitanje da li onda možemo govoriti o *eshatonu*?

Levitov stav o ovom pitanju je jasan, on smatra da je potpuno besmisleno verovati u to da će *eshaton* doći, kako kaže: „Zdrav ljudski razum, čak i onaj teologa, svagda će ostati pri tome da se ranokršćansko očekivanje predstojećeg *eshatona* pokazalo kao iluzija i iz toga će zaključiti da je eshatološki futurizam jedan mit, nebitan ‚za nas‘, koji interpretiramo smisao novozavjetnog poslanstva egzistencijalno (Bultman)...“²⁰ Iskoristićemo upravo ovaj citat kako bismo najpre objasnili zbog čega smo se odlučili da u ovom istraživanju govorimo o Karlu Levitu i njegovom viđenju problema istorije kao značajnom za razumevanje Bultmanovih stavova.

Kao što se iz citata može videti, Levit je upoznat sa radom Rudolfa Bultmana i njegovim *egzistencijalnim tumačenjem* Novoga zaveta. Postoji očigledna veza između ovih autora, a u prilog ovoj tezi navešćemo Bultmanovo delo „Istorija i eshatologija“, u kom se Bultman nekoliko puta poziva i osvrće na ideje Karla Levita.²¹

Kao što Levit smatra da je apsurdno verovati da će se *eshaton* zaista dogoditi, isto se odnosi i na ideju vaskrsenja umrlog Hrista, jer se ono *kosi sa načelima zdravog razuma*. Levit kaže: „Ali um ne može da prihvati odlučno koliko i neispunjeno naveštanje istinskog *eshatona* sa strašnim sudom i spasenjem.“²² S obzirom na ovakvo tumačenje pojma *eshatona*, ostaje nam da razmotrimo kako se taj pojam uklapa u celokupnu sliku Levitovog razmišljanja o istoriji.

Na samom početku videli smo da se hrišćansko razumevanje istorije zasniva na ideji o postojanju smisla i cilja ka kome istorija ide. Međutim, kako Levit kaže, moderni pogledi na istoriju se potpuno razlikuju od te ideje. Istorija se više ne može posmatrati kao smisljena celina: „Čini se da poviješću umjesto uma i providnosti upravlja slučaj i

---

²⁰ Isto, str. 250.

²¹ Bultmann, Rudolf, *History and Eshatology*, Harper & Brothers, New York, 1962.

²² Löwith, Karl, *Svjetska povijest i događanje spasa*, str. 252.

udes.”²³ Cilj ovog kratkog osvrtu na Levitove ideje i vezu koja postoji između Bultmanove filozofije, jeste da prikazemo probleme sa kojima se suočava jedan teolog dvadesetog veka koji, sa jedne strane, prihvata i razmatra sve one probleme pristupa pitanjima istorije na koje ukazuju moderni autori, a sa druge strane želi da die uklopi sa hrišćanskom teologijom.

U istraživanju koje sledi pokušaćemo da objasnimo na koji način bi trebalo shvatiti Bultmanovo *egzistencijalno tumačenje* novozavetnih ideja kao što su: *Hristovo stradanje* i *vaskrsenje*, kao i to u kakvoj su oni vezi sa pojmom *eshatona*, jer su upravo ti pojmovi ključni za razumevanje Bultmanove *egzistencijalne interpretacije istorije*. Prethodno smo videli da je Hristovo *stradanje* i *vaskrsenje* u direktnoj vezi sa pojmom *eshatona* i drugog Hristovog dolaska kom se *nadaju* svi hrišćani²⁴, i spram kog pronalaze smisao svih pređašnjih događaja, odnosno istorije u celini. Naš zadatak jeste da ispitamo kako se u Bultmanovim delima hrišćanski pojam *eshatona* transformiše u pojam *eshatološke egzistencije*, odnosno *eshatološkog načina postojanja*.²⁵

BIBLIJA I ISTORIJA

Najpre ćemo razmotriti Bultmanovu tvrdnju da se starozavetni i novozavetni pogledi na istoriju razlikuju. Bultman smatra da se starozavetna slika sveta odlikuje verom u Boga – kreatora svega postojećeg i gospodara istorije: „Istinska oblast Božijeg gospodarenja je

---

²³ Isto, 243.

²⁴ „U što se po Novome zavjetu nada kršćanska nada? Ona se nada u *dan našega gospodina Isusa Krista*, u *dolazak* ili *pojavu* Krista kao *spasitelja*, u njegovu *objavu*, jer on u sadašnjosti boravi još samo skriven na nebu.“ Bultmann, Rudolf, „Kršćanska nada i problem demitologiziranja“, u: *Pitanje demitologiziranja*, str. 131.

²⁵ Bultmann, Rudolf, „History of Salvation and History“, str. 283, 284.

istorija; njegovo dejstvo objavljuje se u istoriji naroda.”²⁶ Dakle, kada je reč o starozavetnom tumačenju istorije, u fokusu je starozavetni Bog koji rukovodi istorijskim događajima u skladu sa svojim planom.²⁷ Samim tim, može biti govora o *smislu istorije*, jer postoji početna tačka u vremenu (postanje), od koje se vreme računa i tumači kao kretanje ka nekom određenom cilju, konkretno, cilju ka kome Bog vodi svoj narod. Kako Bultman navodi: „Istorijski tok se kreće od postanja, preko vremena patrijarha i nastanka Izraila, preko Mojseja do primanja zakona na Sinaju.”²⁸ Važno je istaći Bultmanovu tvrdnju da se ostvarenje *cilja ka kome istorija die*, dovodi u vezu sa jednim – *izabranim narodom*, dok se „sudbina” ostalih naroda ne razmatra.

Bultman smatra da se spram tog jasno određenog cilja može govoriti o starozavetnom poimanju *istorije kao smislene celine*. Levit se takođe slaže sa Bultmanovim zapažanjima, jer kako navodi: „U biblijskoj tradiciji samo su židovski proroci bili radikalni ‚filozofi povijesti’, jer su umjesto filozofije posjedovali nepokolebljivu vjeru u božije providencijalne namjere prema njegovom izabranom narodu koga je on kažnjavao za neposlušnost i nagrađivao za poslušnost.”²⁹

Vidimo da je ovde reč o *narodu* kao *subjektu istorije*, dok su individue značajne samo kao deo *tog naroda*.³⁰ Za razliku od novozavetnog narativa o Bogu koji je Bog svih ljudi, starozavetni Bog je usmeren samo na jedan narod: „Stara izraelska religija beše izrazito nacionalna religija; život naroda i religija behu jedno; narod i Bog pripadali su jedan drugom.”³¹

Zbog toga, kako Bultman ističe, pitanje da li će se dogoditi ostvarenje cilja istorije zavisilo je samo od *poslušnosti naroda*, odnosno

---

²⁶ Bultmann, Rudolf, „Starozavetno nasleđe“, u: „*Kad Izrail beše dete*“: zbornik radova u čast profesora Dragana Milina povodom 70. rođendana, Pravoslavni bogoslovski fakultet, Beograd, 2015, str. 179.

²⁷ Bultmann, Rudolf, *History and Eshatology*, str. 6,7.

²⁸ Bultmann, Rudolf, „Starozavetno nasleđe“, str. 180.

²⁹ Löwith, Karl, *Svjetska povijest i događanje spasa*, str. 238.

³⁰ Bultmann, Rudolf, *History and Eshatology*, str. 21.

³¹ Bultmann, Rudolf, „Starozavetno nasleđe“, str. 191.

toga koliko će narod uspeti da udovolji volji svog tvorca.³² Bog je isključivo zbog vernosti svog naroda ispunjavao obećanja: „On je izveo narod iz Egipta, sa njim je na Sinaju sklopio Savez; on ga je vodio kroz pustinju i dao mu zemlju, i to zemlju nasleđa, zemlju obećanu ocima.”³³

Do sada smo videli da u Bultmanovim istraživanjima starozavetnog pogleda na istoriju nema govora o *eshatonu*. Značajno je istaći da Bultman posmatra Stari i Novi zavet kao dve zasebne celine koje se veoma razlikuju, a ta razlika se jasno može uočiti upravo upoređujući starozavetne i novozavetne koncepcije istorije. Videćemo kako su novozavetna viđenja istorije obeležena pojmom *eshatona*, odnosno idejom da će doći obećani *kraj sveta*, kao i *strašni sud* svim ljudima koji su ikada živeli na zemlji. Sa druge strane, kako Bultman tvrdi, u starozavetnom poimanju istorije nema *eshatologije u pravom smislu reči*.³⁴ Razloge za ovakve tvrdnje Bultman pronalazi u svom tumačenju starozavetne ideje da se cilj istorije, odnosno ostvarenje tog cilja dovodi u vezu isključivo sa *odabranim – izraelskim narodom*, dok se za sudbinu drugih naroda ne pokazuje nikakav interes. Dakle, Bultman tvrdi da su sva starozavetna apokaliptična predanja usmerena na izraelski narod, a nipošto na čitav svet.³⁵ U narednom poglavlju razmatraćemo novozavetne koncepcije istorije kroz prizmu pojma *eshatona* (*eshatologije*).

NOVOZAVETNA ESHATOLOGIJA

Kao što smo u prethodnom poglavlju rekli, Bultman smatra da se u starozavetnoj slici sveta *eshaton* ne pojavljuje kao centralni pojam. Suprotno tome, novozavetno poimanje istorije obeleženo je problemom *eshatona*, to jest *eshatologije*.³⁶ Bultman u svom delu „Istorija i eshatologija“ definiše *eshatologiju* kao *doktrinu koja govori o*

---

³² Isto, str. 192.

³³ Isto.

³⁴ Bultmann, Rudolf, *History and Eshatology*, str. 27.

³⁵ Isto, str. 28.

³⁶ Isto, str. 29.

poslednjim stvarima, odnosno o momentu kada će naš svet doći do svog kraja.³⁷ Kraj sveta je ujedno i kraj istorije, s obzirom na to, Bultman ističe da ovde više nije reč o *kretanju ka nekakvom cilju*, već se naprosto radi o *prestanku postojanja* svega što je do sada postojalo.³⁸

Bultman tumači ranohrišćansku predstavu o *nadolazećem Božijem carstvu* kao novu Božiju kreaciju koja nije povezana sa starim svetom. Kao posledica toga sledi *iščezavanje istorije* zajedno sa svim sećanjima na prošli svet.³⁹ Ideja o dualizmu između starog i novog sveta jeste izvoriste pojma hrišćanske *eshatologije*: „Prema Bultmanu, dakle, eshatologija u pravom smislu nastaje kao temporalna interpretacija dualizma, te je samim tim suprotstavljena primordijalnom starozavjetnom shvatanju Boga.“⁴⁰ Posmatrajući pojam eshatona iz te perspektive, kao prelomni momenat u kom će *isčeznuti* i sama *istorija*, nije iznenađujuće što Bultman tvrdi da je u ranom hrišćanstvu eshatologija *progutala istoriju*.⁴¹

Još jedna važna promena u odnosu na starozavetnu sliku sveta jeste promena subjekta istorije. Ulogu naroda kao subjekta istorije zamenile su *individue*. Videli smo ranije da je ispunjenje Božijeg obećanja, odnosno ostvarenje cilja, zavisilo od poslušnosti čitavog naroda. Međutim, Novi zavet govori o Hristovom učenju koje se odnosi na sve *individue* na svetu koje nose odgovornost za svoje postupke i izbore.⁴²

Upravo će ovaj fokus na *individue* i njihove izbore omogućiti Bultmanu da tumači Novi zavet u svetlu *egzistencijalističke filozofije*. Bultman smatra da se ljudi okreću proučavanju istorije zbog potrebe da

---

³⁷ Isto, str. 23.

³⁸ Isto, str. 30.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Đogo, Darko, *Hristos, Mitos, Eshaton: jedno pravoslavno čitanje Rudolfa Bultmana i Jirgena Moltmana*, Pravoslavni bogoslovski fakultet, Beograd, 2011, str. 69.

⁴¹ Isto, str. 37.

⁴² Isto.

pronađu rešenja za probleme koji se tiču njihovih sopstvenih života.⁴³ U tom svetlu možemo tumačiti i Bultmanovu tvrdnju da se proučavanjem istorije otkriva nešto o čovekovoj egzistenciji: „...interes za povijest kao sferu života, u kojoj čovjekov tubitak, u kojoj on zadobiva i stvara svoje mogućnosti... Najbliži tekstovi za takvo propitivanje jesu tekstovi iz filozofije, religije i pjesništva...“⁴⁴ Kao što iz citata vidimo, religijski tekstovi su, pored filozofskih tekstova i poezije, plodno tle na kom možemo tražiti odgovore na pitanje o *čovekovoj egzistenciji*, odnosno, kako to Bultman kaže, *propitivati čovekove mogućnosti*. U narednom poglavlju detaljnije ćemo se baviti pojmom *mogućnosti* i pokazati da inspiraciju za tumačenje ovog pojma Bultman pronalazi u filozofiji Martina Hajdegera (Martin Heidegger).

Biblija Bultmanu, između ostalog, predstavlja i ključno delo za razumevanje *ljudske egzistencije*: „Označi li se Na što interpretacije kao pitanje o Bogu, o Božijoj Objavi, tada to zapravo znači da je to pitanje o istini ljudske egzistencije“.⁴⁵ Kao što vidimo, pitanja o Bogu prepliću se sa pitanjima o vlastitoj egzistenciji, što znači da Bultmanu nije u fokusu „objektivno“ izučavanje istorije, u smislu tačnog utvrđivanja istorijskih činjenica, već on smatra da je glavni motiv za izučavanje istorije upravo *čovekova egzistencija*. Zbog toga, predmet Bultmanovih istraživanja nije *Isus kao istorijska ličnost*, odnosno utvrđivanje da li je on zaista postojao ili ne, već isključivo *Isusovo učenje* koje se može primenjivati i danas.⁴⁶ Isusova ličnost za Bultmana predstavlja primer čoveka koji je na određeni način *tumačio svoju egzistenciju* i pokušavao da dođe do *smisla života*. S obzirom na to, svrha upoznavanja sa Isusovim učenjem ogleda se u pokušajima da interpretiramo sopstvenu egzistenciju.⁴⁷

Kako bismo što bolje razumeli novu dimenziju tumačenja eshatona u svetlu egzistencijalističke filozofije (koja je inspirisana

---

⁴³ Bultmann, Rudolf, *Jesus and the Word*, Collins, London, 1962, str. 7.

⁴⁴ Bultman, Rudolf, „Problem hermeneutike“, u: *Pitanje demitologiziranja*, str. 123.

⁴⁵ Isto, str. 128.

⁴⁶ Bultmann, Rudolf, *Jesus and the Word*, str. 9.

⁴⁷ Isto. 10.

delima Martina Hajdegera), mi se najpre moramo osvrnuti na Bultmanovu kritiku interpretacije pojma eshatona ranohrišćanskih zajednica. Poći ćemo od jedne vrlo zanimljive Bultmanove teze. Kako Bultman tvrdi, eshatologija ne potiče od izvornog Hristovog učenja, već je eshatologija nastala kasnije, kao produkt pogrešnog tumačenja Hristovih učenika (apostola), koji nisu razumeli Hristove reči na pravi način.⁴⁸ Dakle, čitava ideja o *kraju sveta* i *vaskrsu mrtvih* tumači se kao jedna suvišna kreacija ranih hrišćanskih zajednica koje su uzaludno iščekivale momenat drugog Hristovog dolaska i *strašnoga suda*.

Hrišćani toga doba očekivali su da će se *eshaton* dogoditi za vreme njihovog života, međutim, kako je vreme prolazilo, slabila je i njihova vera u to da će doći očekivani kraj.⁴⁹ Bultman smatra da je problem nastao onda kada su ljudi počeli da tumače *Hristovo stradanje* i *vaskrsenje* u bukvalnom smislu. Naime, Bultman jasno napominje da *Hristovo vaskrsenje* nije, i ne može biti nikakva *istorijska činjenica*.⁵⁰ Poput Levita, Bultman smatra da se takve ideje, tumačene u bukvalnom smislu, kose sa načelima zdravog razuma. Rešenje je u tome da novozavetne ideje moraju tumačiti u ključu *egzistencijalne interpretacije*, koja će uspeti da iz svih *mitoloških predstava* izdvoji *čovekove mogućnosti*, značajne za *modernog čoveka*: „Taj je mitološki način predočavanja postao stran modernome čovjeku, čije je mišljenje određeno znanošću...”⁵¹

Kada je reč o *eshatonu*, apsurdno je govoriti o bilo kakvom *vaskrsenju mrtvih* i *strašnom sudu*, jer, kao što smo videli, to su narativi koji odgovaraju *mitološkoj* predstavi stvarnosti. Bultman smatra da je jedini *kraj sveta* na koji možemo da računamo onaj koji dolazi usled *prirodnih procesa*, odnosno onaj koji možemo *racionalno objasniti*: „...pa i kad računamo sa svršetkom svijeta, tad ipak računamo samo sa

---

⁴⁸ Up. Bultmann, Rudolf, *History and Eshatology*, str. 33.

⁴⁹ Bultman, Rudolf, „Kršćanska nada i problem demitologiziranja”, u: *Pitanje demitologiziranja*, str. 131, 132.

⁵⁰ Bultmann, Rudolf, *History and Eshatology*, str. 36.

⁵¹ Bultmann, Rudolf, „Kršćanska nada i problem demitologiziranja”, str. 133.

svršetkom koji je uzrokovan prirodnim procesima, odnosno prirodnim katastrofama.“⁵²

ESHATON U KLJUČU EGZISTENCIJALNE INTERPRETACIJE ISTORIJE

Bultman neretko ističe u svojim delima da je njegovo tumačenje Novog zaveta obeleženo Hajdegerovom filozofijom. Kako tvrdi, on od Hajdegera nije naučio *šta teologija ima da kaže, već kako ona govori*.⁵³ Bultman je u Hajdegerovom delu „Bitak i vreme“, pronašao inspiraciju za svoje *egzistencijalno tumačenje istorije*: „Teologija može učiti od Heideggera u nastojanju da se razjasni odnos čovekova bitka na povijest a time i povijesno razumijevanje...“⁵⁴ Zbog toga, smtaramo da je korisno osvrnuti se na neke Hajdegerove ideje koje su Bultmanu bile posebno značajne.

Kada govorimo o Hajdegerovom poimanju istorije, važno je napraviti razliku između razumevanja istorije u smislu *događaja u prošlosti* (onome što obično mislimo kada kažemo – *povest*), i istorije u smislu *nauke o tim događajima*.⁵⁵ Hajdeger kaže da *lokacija problema povesti*: „ne sme da se traži u istoriji kao znanosti o povesti.“⁵⁶ Dakle, Hajdeger govori o *povesti*, smatrajući da je bitno najpre osvestiti da čovek (tubitak) *egzistira povesno*, iz čega tek proizilazi mogućnost da se ta *povest* i shvati: „Iz te vrste bitka bića, koje egzistira povesno, izrasta egzistencijalna mogućnost jednog izričitog otključenja i shvatanja povesti“⁵⁷, a to shvatanje povesti će Hajdeger nazivati *egzistencijalnom interpretacijom istorije*.⁵⁸ Hajdegerova ideja o shvatanju istorije isključivo iz perspektive *povesno egzistirajućeg čoveka* (tubitka), može

---

⁵² Isto, str. 134.

⁵³ Thiselton, Antony C., *The Two Horizons*, str. 28.

⁵⁴ Bultmann, Rudolf, *Pitanje demitologiziranja*, str. 54.

⁵⁵ Isto, str. 151.

⁵⁶ Hajdeger, Martin, *Bitak i vreme*, Službeni glasnik, Beograd, 2007, str. 432.

⁵⁷ Isto, str. 434.

⁵⁸ Isto.

se prepoznati u Bultmanovim učenjima. Bultman započinje svoje delo „Isus i reč“ tvrdnjom da nije moguće govoriti o *objektivnom saznanju istorije* (kao što je saznanje prirode), jer čovek *mora priznati sebi da je on deo istorije* o kojoj želi da govori.⁵⁹ Dakle, čovek ne može sagledati istoriju kao nešto što je „drugačije od njega samog“, zbog toga Bultman tvrdi da *govoreći o istoriji čovek zapravo govori nešto o samom sebi*.⁶⁰ Međutim, postavlja se pitanje šta je to što možemo reći o sebi samima, odnosno zbog čega nam je važno da se bavimo proučavanjem istorije?

Smatramo da se odgovor na ovo pitanje ponovo može dovesti u vezu sa Hajdegerovom filozofijom. Naime, Hajdeger će reći da je čovek *subjekat povesti*⁶¹ i da se *egzistencijalna interpretacija istorije* bavi *mogućnostima*, odnosno izučavanjem čovekove *autentične egzistencije*.⁶² Hajdeger tvrdi da su *mogućnosti* za čoveka koji je nekada živio *ponovljive*, odnosno da one postoje kao *mogućnosti* i za čoveka koji danas živi – zato se kaže da je *istorija orijentisana ka budućnosti*.⁶³ Hajdeger kaže: „Istorija stoga... nikako ne započinje u ‚sadašnjosti‘ i kod onoga samo danas ‚zbiljskog‘, da bi odatle pipala natrag ka nečemu prošlom, nego se takođe i istorijsko otključenje vremenuje iz budućnosti.“⁶⁴

Pojam mogućnosti (ponovljive mogućnosti) je ključan u razumevanju veze koja postoji između *istorije* i *budućnosti*: „... mogućnost zapravo imenuje aktivni, delatni način na koji tubivstvovanje realizuje vlastitu egzistenciju. Putem egzistencijala moći-biti Hajdeger je nastojao da ukaže da tubivstvovanje tek predstoji samom sebi, ili, rečeno

---

⁵⁹ Bultmann, Rudolf, *Jesus and the Word*, str. 6.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Hajdeger, Martin, *Bitak i vreme*, str. 437.

⁶² Macquarrie, John, *An Existentialist Theology*, Pelican Books, England, 1973, str. 153.

⁶³ Isto.

⁶⁴ Hajdeger, Martin, *Bitak i vreme*, str. 453.

tradicionalnim vokabularom, da tek postaje ono što jeste.“⁶⁵ Konačno, Hajdegerova *egzistencijalna interpretacija istorije* se ne odnosi na poznavanje istorijskih činjenica, već na, kao što smo videli, *moгуćnosti koje su ponovljive* za čoveka današnjice.⁶⁶ Da bi čovek ostvario svoju autentičnu egzistenciju: „... izvesne mogućnosti valja ponoviti, jer je jedino ponavljanjem dostupna izričita predaja u smislu autentičnog prisvajanja mogućnosti.“⁶⁷

Ovaj osvrt na Hajdegerove ideje bio nam je potreban da bismo bolje razumeli način na koji Bultman tumači mesto Isusove ličnosti u istoriji. Naime, Bultman u svetlu Hajdegerove filozofije tumači Hristovu pojavu na zemlji kao primer jednog *autentičnog načina postojanja*: „... kao već ostvaren potencijal ljudskog bića da kroz odluke, na koje ga poziva svaka nova situacija ,ovde i sada‘ ostvari jedan autentičan način postojanja, slobodan od smrti i grijeha, budući da se ,u Hristu‘ već desilo spasenje.“⁶⁸ Pomenuto *spasenje koje se već desilo u Hristu* odnosi se na *moгуćnosti koje je Hrist otvorio ljudima*, a to su *oproštaj i novi život*.⁶⁹ Zbog toga, Bultman smatra da *stradanje i vaskrsenje* imaju *eshatološki karakter*, u smislu da die ne treba tumačiti kao nešto što se jednom dogodilo u prošlosti, već nešto što je kao *moгуćnost ponovljivo u sadašnjosti*, upravo kao *oproštaj i novi život*.⁷⁰ Pojam *moгуćnosti* o kom je ovde reč, kako to i sam Bultman kaže, u direktnoj je vezi sa Hajdegerovim pojmom *autentičnih mogućnosti bitka*, i upravo će ovaj

---

⁶⁵ Prole, Dragan, „Hajdegerovi egzistencijali povesnosti – izvornost ili konstrukcija?“, u: *Filozofija i društvo*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2007, str. 60.

⁶⁶ Macquarrie, John, *An Existentialist Theology*, str. 154 i 161.

⁶⁷ Prole, Dragan, „Hajdegerovi egzistencijali povesnosti – izvornost ili konstrukcija?“, str. 61.

⁶⁸ Đogo, Darko, *Hristos, Mitos, Eshaton: jedno pravoslavno čitanje Rudolfa Bultmana i Jirgena Moltmana*, str. 75.

⁶⁹ Macquarrie, John, *An Existentialist Theology*, str. 156.

⁷⁰ Isto, str. 161, 152.

pojam biti ključan za Bultmanovu interpretaciju hrišćanskog pojma *eshatona*.⁷¹

Ideja o *eshatonu* dobija novo značenje u svetlu *egzistencijalističkog tumačenja*: „... u prvom planu jeste poziv na odluku i stav, čime je eshatološki karakter bilo Carstva bilo Ličnosti protumačen kao odluka za *autentičnu egzistenciju* u ključu Hajdegerove deskripcije iste.“⁷² Ostaje nam da razmotrimo na šta se tačno odnose pomenute mogućnosti *oproštaja* i *novog života*, i na koji način su one povezane sa *eshatološkim načinom postojanja* – *eshatološkom egzistencijom*.

Naime, Isus je podučavao ljude tome da mogu doneti *odluku* i potpuno promeniti svoj način *života u grehu*, a ta *odluka* se dovodi u vezu sa *pokajanjem*.⁷³ Kao što Bultman navodi, jedina pomoć *grešnom čoveku* bila bi *oproštaj* koji dolazi od Boga.⁷⁴ Dakle, jedna od mogućnosti, *mogućnost oproštaja*, otvara se onda kada se čovek *pokaje*, odnosno, kada odluči da stavi tačku na život kakav je ranije živeo.

Nakon pokajanja i oprosta otvara se još jedna mogućnost, mogućnost *novog života*, ili kako to hrišćani nazivaju *carstva Božijeg*. Ključna razlika u pogledu na ranohrišćanske koncepcije *nadolazećeg carstva Božijeg*, jeste u tome što Bultman smatra da je *ono već prisutno kao mogućnost*. Dakle, *carstvo Božije* nije nešto transcendentno ovome svetu već *imanentno*.⁷⁵ *Imanentno* je u tom smislu što ono već predstavlja *novi život* svih onih koji su se odlučili da odreknu starog načina života u grehu. Oni koji su verni, koji su se die pomoć Hrista oslobodili *svega zemaljskog*, zapravo su *nova Božija kreacija*, odnosno, *prešli su put od života u grehu do eshatološkog načina postojanja*.⁷⁶

---

⁷¹ Bultmann, Rudolf, „The Historicity of Man and Faith“, in: *Existence and Faith: shorter writings of Rudolf Bultmann*, Collins, London, 1973, str. 112.

⁷² Đogo, Darko, *Hristos, Mitos, Eshaton: jedno pravoslavno čitanje Rudolfa Bultmana i Jirgena Moltmana*, str. 71.

⁷³ Bultmann, Rudolf, *Jesus and the Word*, str. 20.

⁷⁴ Isto, str. 101.

⁷⁵ Isto, str. 19.

⁷⁶ Bultmann, Rudolf, „History of Salvation and History“, str. 283.

Kao što vidimo, odgovor na pitanje o *značenju Božijeg carstva* Bultman pronalazi u ideji *izbavljenja čoveka od svega zemaljskog* – odnosno života u grehu.⁷⁷ Izbavljenje o kom je ovde reč jeste *eshatološko*, jer ono podrazumeva *završetak starog načina života*. Samim tim, *Božije carstvo* nije nekakav *ideal koji se realizuje u istoriji*, već se ono tiče individualne čovekove odluke, odluke da izabere *novi život*.⁷⁸

Potkrepljenje za ovakvo tumačenje Bultman vidi u samom Novom zavetu. Navešćemo neke delove koje Bultman citira, koji su mu poslužili kao inspiracija za ideju da odabrat *carstvo Božije* (ili kako u ovom prevodu stoji – *carstvo nebesko*), ujedno zahteva od čoveka velika odricanja: „Još je carstvo nebesko kao blago skriveno u polju, koje našavši čovjek sakri i od radosti za to otide i sve što ima prodade i kupi polje ono. Još je carstvo nebesko kao čovjek trgovac koji traži dobra bisera, pa kad nađe jedno mnogocjeno zrno bisera, otide i prodade sve što imaše i kupi ga.“⁷⁹

Vratimo se sada pitanju o smislu istorije, ali ovoga puta sa Bultmanovog stanovišta. Bultman smatra da bi na pitanje o smislu istorije mogao odgovoriti samo neko ko se nalazi *na samom cilju istorije*, kako bi sa te krajnje tačke mogao sagledati smisao svih prethodnih događaja, ili naprosto neko ko se nalazi *izvan* istorije. Međutim, čovek se ne može nalaziti ni u jednoj od ove dve pozicije.⁸⁰ Razlog tome je, kao što smo već rekli analizirajući Hajdegerove ideje, što čovek *egzistira povեսno*, i kao takav on može razumeti povest, odnosno govoriti o *istoriji* kao *egzistencijalnoj interpretaciji istorije*. Bultman je prihvatio ovu Hajdegerovu ideju, i kada govori o istoriji, zapravo govori o nekadašnjim čovekovim mogućnostima koje su ponovljive u sadašnjosti, odnosno otvorene za čoveka danas.

---

⁷⁷ Bultmann, Rudolf, *Jesus and the Word*, str. 22.

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Sveto Jevanđelje po Mateju, 13, 44 i 45, u: *Sveto pismo, Novi zavet*, preveo Vuk Stefanović Karadžić, Biblijsko društvo, Beograd, 1966, str. 24.

⁸⁰ Bultmann, Rudolf, *History and Eshatology*, str. 138.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Istraživanje koje smo sprovedi imalo je za cilj da pokaže na koji način se Bultmanovo i hrišćansko poimanje istorije razlikuju, upravo spram različitih koncepcija pojma *eshatona*. Analizom tekstova savremenih autora (Levita i Hajdegera) pokušali smo da ukažemo na sličnosti koje postoje između Bultmanovog i savremenih pogleda na problem istorije. Razmatrajući *ideju da se u istoriji može pronaći smisao i cilj*, Bultman je ukazivao na to da postoji razlika između starozavetnog i novozavetnog tumačenja te ideje. Bultman vidi *eshatologiju* kao tvorevinu ranohrišćanskih zajednica koja zapravo ne predstavlja nekakav cilj ka kome istorija ide, već momenat u kome ona *isčezava*. Razloge za ovakvo tumačenje eshatona Bultman vidi u pogrešnom interpretiranju ideja *Hristovog stradanja i vaskrsenja*. Kako Bultman tvrdi, *mitološke* predstave o svetu trebalo bi zameniti jednim *egzistencijalnim tumačenjem*. Eshatologija se može tumačiti u jednom drugačijem svetlu: Sama pojava Isusa Hrista jeste jedan eshatološki događaj, koji nipošto ne treba razumevati kao neku istorijsku činjenicu, već kao stalno, ponovno prisutnu pojavu koja je usmerena na „sada“ i „ovde“, odnosno, koja se neposredno tiče svih ljudi koji egzistiraju u sadašnjosti.⁸¹

Hristove reči se odnose na sve individue, odnosno na čovekove *odluke*, koje su, pak, usmerene na budućnost.⁸² Suština je u tome da su Hristovim stradanjem i vaskrsenjem zapravo otvorene mogućnosti: *oproštaja i novog života*. Takođe, videli smo da se sa Bultmanovog stanovišta ne može govoriti o *smislu istorije (u svom totalitetu)*, jer čovek niti može govoriti sa pozicije cilja istorije, niti može posmatrati istoriju izvana. Ali, Bultman kaže da *smisao istorije leži u sadašnjosti*, upravo kao pomenutim *ponovljivim mogućnostima*. Izučavajući istoriju, mi zapravo „otkrivamo“ te mogućnosti u našim sopstvenim životima, i u

---

⁸¹ Macquarrie, John, *An Existentialist Theology*, str. 151.

⁸² Isto, str. 152.

toj ideji se krije smisao Bultmanove *egzistencijalne interpretacije istorije*.⁸³

LITERATURA

- Bultmann, Rudolf, *History and Eshatology*, Harper & Brothers, New York, 1962.
- Bultmann, Rudolf, „History of Salvation and History“, in: *Existence and Faith: shorter writings of Rudolf Bultmann*, Collins, London, 1973.
- Bultmann, Rudolf, „The Historicity of Man and Faith“, in: *Existence and Faith: shorter writings of Rudolf Bultmann*, Collins, London, 1973.
- Bultmann, Rudolf, *Jesus and the Word*, Collins, London, 1962.
- Bultmann, Rudolf, „Kršćanska nada i problem demitologiziranja“, u: *Pitanje demitologiziranja*, Naklada Breza, Zagreb, 2004.
- Bultman, Rudolf, „Problem hermeneutike“, u: *Pitanje demitologiziranja*, Naklada Breza, Zagreb, 2004.
- Bultmann, Rudolf, „Starozavetno nasleđe“, u: „*Kad Izrail beše dete*“: zbornik radova u čast profesora Dragana Milina povodom 70. Rođendana, Pravoslavni bogoslovski fakultet, Beograd, 2015.
- Đogo, Darko, *Hristos, Mitos, Eshaton: jedno pravoslavno čitanje Rudolfa Bultmana i Jirgena Moltmana*, Pravoslavni bogoslovski fakultet, Beograd, 2011.
- Hajdeger, Martin, *Bitak i vreme*, Službeni glasnik, Beograd, 2007.
- Jaspers, Karl, „Istina i nesreća Bultmanova demitologiziranja“, u: *Pitanje demitologiziranja*, Naklada Breza, Zagreb, 2004.
- Löwith, Karl, *Svjetska povijest i događanje spasa*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
- Macquarrie, John, *An Existentialist Theology*, Pelican Books, England, 1973.
- Prole, Dragan, „Hajdegerovi egzistencijali povesnosti – izvornost ili konstrukcija?“, u: *Filozofija i društvo*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2007.
- Sveto pismo, Novi zavet*, preveo Vuk Stefanović Karadžić, Biblijsko društvo, Beograd, 1966.
- Thiselton, Antony C., *The Two Horizons*, Wm. B. Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids, Michigan, 1980.

---

⁸³ Isto, str. 155, 156.

KRISTINA TODOROVIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

THE PROBLEM OF ESCHATON IN THE WORKS OF RUDOLF BULTMANN

Abstract: Considering the fact that Rudolf Bultmann was a priest and theologian who was also interested in questions of contemporary philosophy, the author is aiming to inquire whether Bultman's reflections about the problem of history are closer to Christian or contemporary conceptions. The author considers that we could answer that question by analyzing the concept of the eschaton which is the central concept of a Christian understanding of history. The results of this examination should demonstrate that Bultman's understanding of the concept of the eschaton is different from traditional Christian concepts. In that manner, Bultman's conceptions contribute to the fact that some Christian ideas continue to live through the prism of existentialist philosophy.

Keywords: Bultmann, Philosophy of History, Eschaton, Christianity, Existential Interpretation of History

Primljeno: 14.6.2022.

Prihvaćeno: 28.8.2022.